

Ірина ІГНАТЕНКО

СТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ТІЛА У ТРАДИЦІЙНИХ ВІРУВАННЯХ УКРАЇНЦІВ

На основі етіологічних легенд та космогонічних міфів розглядаються українські традиційні вірування, пов'язані з першотворенням людського тіла. Аналізуються народні уявлення про символіку природних матеріалів, з якого було «зроблено» людське тіло; причини створення людей двох статей — чоловіка та жінки; людську дуалістичну природу (схильність до добра та зла) тощо. Показано, що, крім біблійного сюжету, на формування цих вірувань вагомий вплив мали апокрифи, що спричинило до формування оригінальних та етнічно колоритних легенд.

Ключові слова: тіло, космогонія, міфи, легенди, вірування.

У вітчизняній історико-етнологічній науці довгий час вивчення людського тіла не ставало спеціальним об'єктом дослідження. Між тим, згадки, які стосуються тілесності, таки трапляються у працях українських етнологів середини ХІХ — початку ХХ ст., хоч і не прямо, але в контексті інших (на той час) значимих тем у вітчизняній етнології. Зокрема, у записах родинної обрядовості, народної медицини, світоглядних уявлень, демонології тощо ми знаходимо відомості про першотворення людського тіла, його частин та реакції, фізіологію та гігієну, девіантну тілесність (оголеність, прозорість), демонічних істот у людській подобі тощо.

Зокрема, значний першоджерельний матеріал містять «Труди...» Павла Чубинського [34, с. 86—91], а також праці Марка Грушевського та Зенона Кузеля [14, с. 70—82], Володимира Гнатюка [8, с. 19—20], Антона Онищука [30, с. 113], Петра Іванова [19, с. 65—97], Василя Кравченка [26, с. 344—346], Катерини Грушевської [11, с. 9—44]. До слова, аналітична розвідка Катерини Михайлівни власне була чи не перша та довгий час єдиною цілеспрямованою публікацією того часу в напрямку дослідження антропології людського тіла.

Між тим, найбільший матеріал про створення людського тіла нам дають апокрифи¹, етіологічні легенди² космогонічні міфи³, якими свого часу цікавилися Михайло Грушевський [12, с. 394; 13], Яків Головацький [7], Михайло Драгоманов [15], Григорій Булашев [5], Філарет Колесса [24] та інші. Вчені публікували як самі першоджерельні тексти, так і намагалися здійснити спробу узагальнення та класифікації апокрифічного матеріалу за тематично-історичним принципом та генетично-структурним аналізом, а також з погляду змісту і форми й джерел походження легенд. Незважаючи на певні розбіжності у класифікації, майже всі одноставно виділяли в окрему групу старозавітні легенди про творення перших людей [17, с. 5].

¹ **Апокрифи** — релігійні твори, сюжети яких пов'язані з біблійними переказами, проте тлумачення подій апокрифами дещо відрізняється від канонічного, прийнятого християнською церквою.

² **Етіологічні легенди** — твори народної прози, які в персоніфікованій, алегоричній, символічній формі пояснюють причини походження якого-небудь явища природи, людини чи суспільного життя.

³ Космогонічні міфи — міфи, що пояснюють походження Всесвіту та людини і розповідають про початковий етап їх існування.

Радянська етнографія повністю змаргіналізувала дослідження людської тілесності в культурі, тому цей напрям довгий час ігнорувався народознавчою наукою.

Після здобуття Україною незалежності й зняття «залізної завіси» вітчизняні етнологи, слідом за американськими та європейськими науковцями, починають звертати увагу й на проблематику тілесності. Зокрема, етнологи Олена Боряк та Марія Маєрчик першими в Україні спробували привернути увагу до цього напрямку, зазначаючи важливість і необхідність вивчення всього комплексу народних вірувань, обрядів, повсякденних та магічних практик, пов'язаних із людським тілом. Дослідниці впорядкували два збірники наукових праць «Тіло в текстах культур» [32] та «Етнографія статевого життя й тілесності» [18], а також написали низку статей та монографій, присвячених людській тілесності [2, с. 159—179; 3, с. 9—16; 4, с. 7—18; 28].

У 2013 році побачило світ моє монографічне дослідження «Жіноче тіло у традиційній культурі українців» [20], в цьому ж році було перевидано вдруге [21], а у 2014 — втретє [22]. В цій книзі моя авторська увага була сфокусована на тому, як природні фізіологічні особливості жіночого організму впливали на повсякденне, обрядове, ритуальне життя жінки XIX — початку XX століття. Яких утисків, заборон та обмежень жінки зазнавали виключно через особливості своєї фізіології.

Незважаючи на те, що останнім часом дослідження у цьому напрямку в Україні розвиваються бурхливо, є ряд тем, які ще потребують дослідження. Одна з них — це народні вірування та уявлення про першотворення людського тіла. Власне, на цьому ми й зосередимо нашу увагу в нашій розвідці.

Аналізуючи народні апокрифи, етіологічні легенди та космогонічні міфи, бачимо, що слідом за біблійною версією, вони розповідають про творення Всесвіту та всього на ньому живого, в тому числі й людини (як вінець усіх земних творінь) Богом-Творцем-Вседержителем [9, с. 1]. Між тим, на відміну від канонічних текстів, у народних переказах йдеться про те, що у світотворчому процесі активну участь брав й чорт/дідько/Сатанаїл. Зокрема, у записах Степана Руданського з Вінниччини йдеться: «От як задумав **Господь сотворити світ, то й говорить до найстаршого ангела, Сатанаїла: «А що, каже, Архангеле мій, ходім творити світ!» — «То ходімо, Боже, каже Сатанаїл...».**

Між тим, дідько, намагаючись підкоригувати Божу роботу, завжди її псує: «...коли напився він води та нажерся піску, то його страшенно роздуло, і він почав блювати: летить та блює, летить та блює. Понаблював високі гори, болота. А коли його підпирало кілком під груди, тоді він падав на землю, качався по землі черевом, бився руками й ногами, і ото там повибивав цілі долини і глибокі провалля. Так лукавий спаскудив чудову Божу землю горами та проваллями...» [33, с. 14].

Важливо підкреслити, що чорт втручається не тільки до творення Всесвіту, але й до створення людини, й так само підкоригує, а якщо прямо — децю псує Боже створіння. Саме цим народ пояснював дуалістичну природу людини, її схильність до добра й зла одночасно. Приміром, завдяки саме дідькові людина плюється та харкається, а також з її тіла виходять «нечистоти». Так, за легендою, записаною Георгієм Булашовим на Слобожанщині, «Бог зліпив людину з **глини**, поставив її коло тину сушитися, а сам полетів на небо за душею» [5, с. 91]. Чорт, побачивши, яка людина гарна, із задрощів обплював та обхаркав її. Повернувшись з неба та побачивши людину обплюваною, Бог заховав нечистоти усередину, а тоді вдихнув душу: «*І стала людина зовні чиста, а всередині повня всілякої скверни*» [5, с. 91].

Схожі вірування знаходимо й у «Трудах...» Павла Чубинського: *Сотворил Бог человека из земли и пустил его по свету. Первый человек был очень красивый, а дьявол неуклюж. Вот и начал он заводить красоту человека. Выбрав удобное время, дьявол пришел к человеку и облевал его. Бог сжался над оплеванным, и всю слюну, покрывавшую человека, вложил в его внутренности. С тех пор и плюет человек, и все-таки всего не может выплювать»* [34, с. 145]. За деякими народними легендами, позаздривши красі та досконалості новоствореної Богом людини, чорт намагається зліпити й щось собі подібне. Поміж тим, замість людини у нього виходить то цап, то вовк, то собака [5, с. 90—91].

З тих таки «Трудів...» П. Чубинського дізнаємося, що деінде вірили, що людину взагалі зробив саме Сатана, а Господь лише благословив та вдихнув душу: «Человека Сатана слепил из **глины** и сделал его так удачно, что Господу Богу стоило

тільки благословить и дать ему живую душу» [34, с. 145].

На підтвердження того Марко Грушевський (що правда, у жартівливій формі) на Південній Київщині зафіксував таке: «Як дитина де розкричється, чи коло церкви, чи коло хати, то вже мати й нарікає: *І! Хто вас і видумав, то й не добрий чоловік*». Це часто не од одної матері приходиться чути у слодобі. Часом, короче, котра скаже: «*Лихий вас і видумав*» [14, с. 130].

Аналізуючи народні легенди, важко не помітити, що матеріалом створення людського тіла найчастіше є глина та земля. Рідше — тісто та хліб, та й то у пародійних легендах [10, с. 207—209]. Зупинимося дещо детальніше на цих природних компонентах та їхній символіці в народній культурі.

Дослідники давно звернули увагу, що земля в обрядах досить часто виступає евфемінізмом жіночого лона. Земля, як і жінка, виношує в своїй утробі зернину-дитину, а потім народжує її. Навіть термін «зародок» може означати рослину й дитину в утробі [16, с. 39—87]. Вірування в те, що матеріалом для творення людини була земля, зафіксоване у віруваннях багатьох народів світу⁴.

Марко Грушевський у кінці XIX ст. зафіксував вірування, що «*діти можуть бути із землі. В землі є ото «дух земляний», то й то щось воно означає. Може з тієї хмарної плоті та з земляного духу і вийшли люди...*» [14, с. 130]. Звідси, як зазначає Зенон Кузеля, «загально називають людей дітьми землі» [14, с. 130]. До того ж, й донині є популярним народний вислів: «*З землі прийшли, у землю й підемо*».

Ще одним матеріалом для створення людського тіла у світоглядних уявленнях українців є глина. У багатьох традиціях народів світу глина є однією з іпостасей землі, а інколи й ототожнюється, асоціюється з нею. Глина завжди уособлювалася з космічною праматерією та вшановувалася як одна з найвищих форм космічної матерії, животворяща вселенська речовина з дивовижними властивостями та можливостями. Саме глина, і тільки глина серед усіх природних матеріалів давала змогу найповніше втілювати, матеріалізувати людську уяву в творчості — творити найрізноманітніші, найвитонченіші,

найвибагливіші форми. Саме тому з глини будували храми, будівлі, виготовляли посуд, обрядові та декоративні предмети, застосовували в народній медицині, магії, астрології, ритуальних дійствах [31, с. 59—60; 29, с. 44—47].

Перша Людина, перше людське тіло було чоловіче. Отже, першим творилося саме чоловіче тіло. Жінка «дороблюється» пізніше, є продовженням чоловіка, його доповненням, створена для чоловічої втіхи та розради: «*Щоб йому було не скучно*» [5, с. 90].

Витоки цього вірування ведуть до Біблії, Старого Завіту, де написано, що Бог створив жінку саме з ребра чоловіка. Цей переказ став основою й для українських легенд: «*Бачить Бог, що Адам усе ж нудьгує, і говорить Сам до Себе: «Не добре бути чоловікові одному, створю йому жінку за образом його. З чого лиш її створити? З глини — не любитимуть одне одного. Ні, візьму частину в Адама і створю з неї жінку, щоб вони приліпилися одне до одного, були одне тіло. З чого ж узяти? З голови? Буде дуже розумна, стане главою чоловіка. З руки? Візьме чоловіка в руки. З ноги? Буде бігати від чоловіка. Візьму ребро з лівого боку від самого серця, з-під руки, щоб сердечно любила чоловіка й була в нього під рукою*» [5, с. 90]. Між тим, народ вносить свої корективи та уточнення щодо створення першої жінки, який Георгій Булашев свого часу назвав «оригінальнішими і водночас народно-вульгарними» [5, с. 90].

Майже в усіх народних легендах жінка створюється двічі, саме якраз через втручання чорта. Сюжет цих оповідок загалом можна переказати так: адамово ребро, яке Бог вийняв з чоловіка та поставив сушитися на сонечку, викрадає собака (нагадаймо, що за народними легендами створений саме чортом), або й сам дідько, та надгризає його [8, с. 24; 34, с. 145—146]. Богові довелося робити жінку вже з зіпсованого матеріалу, або взагалі з чортового (як варіант: собачого) хвоста: «*Ось чому всі жінки хитрі й лукаві, як чорти!*» [5, с. 92], — жартували українці.

Досліджуючи створення людського тіла в народних світоглядних уявленнях, неможливо оминати увагою наділення чоловіка та жінки статевими ознаками, адже, за народними легендами, саме «грішне тіло», статевий потяг, взаємна симпатія, а не звичайне яблуко, призвело до гріхопадіння: «...а Єва підходила до Адама тай скусила єго, бо кубита то вміє гірше чо-

⁴ Грушевська, Кабакова, Володіна, Боряк.

ловіка скусити. Адам ся розпалив тай пішов з нею спати і так згрішив. То пан Біг не ябко наказав йому їсти, то тільки дітям так ся каже. Пан Біг казав їм іншого гріха не робити» [8, с. 19].

Отже, згідно з легендами, Бог з самого початку творення людського тіла наділив людину статевими ознаками. Спочатку Бог хотів розмістити «гріше тіло» у чоловіка на лобі, потім під пахвами, врешті-решт — між ногами: «*Бо то як Бог сотворив людин — з першого начала — і хотів грішне тіло посадити на чолі. Али посля обдумався. Що буде зле, бо наверху. После хотів посадити під пахвою; але одумався, що зле, бо треба роздягати. І вложив межі ноги. І тепер для того під пахою і волосся є*» [27, с. 2].

Ще одна українська легенда розповідає, що перші люди були зовсім «розпороті». Бог дав їм клубок ниток, аби вони зшили собі тіла. Адам почав шити знизу верх, залишив висіти кінець нитки. «Адамова жінка» стала шити зверху вниз, але ниток у неї не вистачило — так у людей з'явилися статеві органи [27, с. 2].

Власне, такий сюжет веде до апокрифів, які й сформували найбільший вплив на українські легенди про гріхопадіння перших людей, зокрема це «Слово про Адама» і «Слово про сповідання Євине», де йдеться про те, що, скуштувавши яблука, Адам і Єва побачили свою наготу і відчували один до одного статево хіть [5, с. 96—97].

Апокрифи, в свою чергу, запозичили цей сюжет з Біблії, де оголеність, після гріхопадіння, вже пов'язується зі соромом та потребою прикривати тіло: «...Відкрились їм обом очі, й вони пізнали, що вони нагі; тим то позшивали смоківне листя і поробили собі пояси» (Буття, 3:7).

Після вигнання з раю, як розмножувався рід людський, було знято: «Люди од людей взялися. Знають добре всі, як почалася людина: чоловіча та жіноча плоть збіглися і злилися у купу, і цей злиток зостався у матері. То тоді з одної частини батьківської я вийшов, а мій знов батько вийшов з плоти діда і баби. Виходить, що кожна людина вийшла од людини» [14 с. 130].

Отже, підводячи підсумки, слід зазначити, що українські народні легенди та перекази про створення перших людей в своїй основі мають біблійний сюжет. Між тим, він значно доповнений, а інколи й ви-

дозмінений, що пояснюється впливом апокрифів, місцевою оповідною традицією, світоглядними уявленнями українців.

1. Біблія. Святе письмо Старого та Нового Завіту / переклад І. Хоменка. — Українське Біблійне Товариство, 1992.
2. Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним / Олена Боряк. — Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2009. — 400 с.
3. Боряк О. До питання етнографії статевого життя та записів сороміцького фольклору (замість вступного слова) / Олена Боряк, Марія Маєрчик // Етнографія статевого життя й тілесності: Збірник статей / уклад., наук. ред. О. Боряк, М. Маєрчик. — Київ : ВІПОЛ, 2013. — С. 9—16.
4. Боряк О. Тіло в контексті культурно-антропологічних студій: ретроспекція та сучасні підходи / Олена Боряк, Марія Маєрчик // Тіло в текстах культур / упоряд. О. Боряк, М. Маєрчик. — Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2003 — С. 7—18.
5. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Георгій Булашев. — Київ : Довіра, 1992. — 414 с.
6. Володзіна Т. Жаночы ніз у традыцыйнай культуры / Татьяна Володіна // Сексуальная прастора беларускай культур: зб. навук. арт. і мат. — Москва, 2001. — С. 30—44.
7. Головацький Я. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія / Яків Головацький. — Київ, 1991. — 94 с.
8. Гнатюк В. Галицько-руські народні легенди / Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. — Львів, 1902. — Т. 12. — С. 19—20.
9. Гнатюк В. Етнографічна матеріалі з Угорської Русі / Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. — Львів, 1897. — Т. 3. — С. 1.
10. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців / Марина Гримич. — Київ : ВІПОЛ, 2000. — 380 с.
11. Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства / Катерина Грушевська // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — Вип. 1—3. — Київ, 1927. — С. 9—44.
12. Грушевський М. Історія української літератури / Михайло Грушевський. — Київ, 1925. — Т. 4. — С. 394.
13. Грушевський М. Історія України — Руси : в 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський. — Київ : Наукова думка, 1991—2000. — Т. 4.
14. Гр[ушевський] Мр. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. — Матеріалі з полудневої Ки-

- ївщини / Марко Грушевський, Зенон Кузеля // *Матеріали до українсько-руської етнології / обробив З. Кузеля.* — Т. 8. — Л., 1906. — 220 с.
15. Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. Свод М. Драгоманова / Михайло Драгоманов. — Київ, 1876. — 475 с.
  16. Зазыкин В.И. Земля как женское начало и эротические символы, связанные с ней / В.И. Зазыкин // *Национальный эрос и культура : в 2 т. / сост. Г.Д. Гачев, Л.Н. Титова.* — Т. 1: Исследования. — Москва : Ладомир, 2002. — С. 39—87.
  17. Зайченко О.С. Українська народна апокрифічна легенда: проблема розвитку і побутування : дис... канд. філол. наук: 10.01.07 / О.С. Зайченко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — Київ, 2004. — 18 с.
  18. Етнографія статевого життя й тілесності: Збірник статей / уклад., наук. ред. О. Боряк, М. Маєрчик. — Київ : ВІПОЛ, 2013. — 288 с. : 10 іл.
  19. Иванов П. Из области малорусских народных легенд / Петро Иванов // *Этнографическое обозрение.* — 1892. — Вып. 2—3. — С. 65—97.
  20. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / Ірина Ігнатенко. — Київ : Дуліби, 2013. — 228 с.
  21. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / Ірина Ігнатенко. — Київ : Дуліби, 2013. — 224 с. — (2-е вид.).
  22. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / Ірина Ігнатенко. — Київ, 2014. — 264 с. : іл. — (Серія «Етнологія для дорослих», 3-тє вид. доп. і перероб.).
  23. Кабакова Г. Антропология женского тела в славянской традиции / Галина Кабакова. — Москва : Ладомир, 2001 — 334 с.
  24. Колесса Ф. Українська усна словесність / Філярет Колесса. — Львів : Накладом фонду «Учітєся, брати мої» ; Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1938. — 642 с.
  25. Конн І. Мужское тело в истории культуры / Игорь Конн // *Слово.* — Москва, 2003. — 360 с.
  26. Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної / Василь Кравченко ; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України ; упоряд. О. Рубан ; наук. ред. Г. Довженко. — Т. 2. — Київ, 2009. — 640 с.
  27. Левченко М. Казки та оповідання з Поділля. В записках 1850—1960-х рр. / Микола Левченко. — Київ, 1928. — Вып. I—II. — 598 с.
  28. Маєрчик М. Ритуал і тіло: структурно-семантичний аналіз обрядів українського родинного циклу / Марія Маєрчик. — Київ : Критика, 2011. — 328 с.
  29. Метка Л. Глина й глиняний посуд в українській народній медицині (XIX — початок XXI століття) / Людмила Метка. — Полтава : АМСІ, 2014. — 246 с.
  30. Онищук А. З народного життя гуцулів / Антін Онищук // *Матеріали до української етнології.* — Львів, 1912. — Т. 15. — С. 113.
  31. Пошивайло І. Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти / Ігор Пошивайло. — Опішне : Українське народознавство, 2000. — 432 с. : іл.
  32. Тіло в текстах культур / упоряд. О. Боряк, М. Маєрчик. — Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2003. — 222 с.
  33. Савур-могила. Легенди й перекази Нижньої Наддніпрянищини / упоряд. і авт. прим. В.А. Чабаненко. — Київ : Дніпро, 1990. — 261 с. : іл.
  34. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. — Т. I / Чубинский П.П. — Санкт-Петербург : Типография В. Безобразова, 1872. — XXX + 224 с.

Iryna Ignatenko

CREATING OF HUMAN BODY IN THE TRADITIONAL BELIEFS OF UKRAINIANS

The paper, based on the etiological legends and cosmogonic myths, deals with the problem of Ukrainian traditional beliefs, connected with the creating of human body. The author analyses folk notions about the symbolics of nature materials, from which human body was «made»; the reasons of creating people of two genders — man and woman; humans dualistic nature (predisposition to good and evil) etc. It is shown, that besides the biblical plot, apocrypha had a great influence on forming the beliefs, and it caused the creating of original and ethnically picturesque legends.

Keywords: body, cosmogony, myths, legends, beliefs.

Ірина Ігнатенко

ТВОРЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ТЕЛА В ТРАДИЦИОННЫХ ВЕРОВАНИЯХ УКРАИНЦЕВ

В статье на основании этиологических легенд и космогонических мифов, рассматриваются украинские традиционные верования, связанные с первотворением человеческого тела. Анализируются народные представления о символических природных материалах, из которых было «изготовлено» человеческое тело; причины творения людей двух полов — мужчины и женщины; человеческая дуалистическая природа (склонность к добру и злу) и др. Показано, что кроме библейского сюжета, на формирование этих верований существенно повлияли апокрифы, что привело к созданию оригинальных и этнически колоритных легенд.

Ключевые слова: тело, космогония, мифы, легенды, верования.